

A hit logikája

Landler Máriával beszélget Széchenyi Ágnes

Az alábbiakban Király Istvánné Landler Mária (1925–2010) 1988-ban készített életútinterjút közöljük. Azt, hogy ki ő, az interjú rövidesen elmondja.

Férje, Király István (1921–1989) irodalomtörténész, tanszékvezető, akadémikus, parlamenti képviselő, az MSZMP KB mellett működő – változó nevű – kultúrpolitikai munkaközössége tagja, többek között Ady Endre monográfusa. A Király-örökséggel már naplójának kiadása (Tények és tanúk sorozat, Magvető, 2018) és a tavalyi centenárium kapcsán megjelenő gazdag két kötet (Király István: *Petőfitől Tandoriig*, Osiris, 2021; illetve a sárospataki kiadású *Király István öröksége*, 2021) számot vetett. Az utóbbiban olvasható százötven oldalas életútinterjút én készítettem vele. De ez nem volt magától értetődő. Miért és hogyan?

A máig kevésbé méltányolt, sokféle tehetséggel rendelkező, különös élet-történetű Abody Bélának Aczél György felkínálta a *Négy Évszak* című, alacsony példányszámú, nyugdíjasoknak szóló és nyugdíjas társkereső hirdetésekkel is közlő folyóiratot, megengedvén, hogy formátumos, új irodalmi lappá alakítsa. A lap azonban elporladt, mert Abody rövidesen meghalt. A 90-es évek végén a dokumentumoknak volt nagy keletjük, az addig elhallgatott sorsoknak, s különösen a szovjetunióbeli tragédiáknak és általában véve is a szovjet történelemnek. Akkoriban jelentős figyelmet magáénak mondható irodalomtörténeti interjúkat készítettem a népi írók orgánumáról, a *Válaszról*, és ezért keresett meg Abody, hogy hallgassam meg Király Istvánné Landler Mária élettörténetét.

A felkérés furcsa volt. Király tanár úrhoz furcsa kapcsolat fűzött, nem voltam szeminaristája a bölcsészkaron, csak előadásait hallgattam. Ott voltam viszont 1978 és 1980 között a havonta megtartott tanszéki értekezletein mint a kari hallgatói képviselőt küldöttje. Ezek a gyakorta ideológiai élveboncolásba torkolló szakmai viták életem meghatározó élményei lettek. Ekkor zajlott a tankönyvvita, a többek között Szegedy-Maszák Mihály és Veres András nevével jelzett, az anyagban és szemléletben hatalmas elmozdulást jelentő reformkönyvek vitája, ekkor jelent meg Esterházy Péter szubverzív Termelési „kissregényének” első kiadása, Kiss Ferenc Kosztolányi-monográfiája. A sort folytathatnám. Megannyi pikáns, az állóvízbe követ dobó munka. Király tanár úr mint jó képességű és a kari közéletben is tevékeny hallgatót azzal hitegetett, hogy a végzés után odavesz tanszékére. Csakhogy én akkor már Pándi Pál *Kritikájában* dolgoztam, nyaranta kézbesítő voltam, aztán kicsit ott is ragadtam, be-bejártam, írni kezdtem. Ezek voltak az én magánegyetemi éveim. Ugyanannyit tanultam itt, mint a Pesti Barnabás utcában, beleláltam a két kultúrpolitikai szerepet is betöltő egyetemi tanár együttműködéseibe és éles vitáiba, aminthogy sokszor vittem levelet egyiküktől a másikukhoz és viszont. Ez Király István szemében engem

szigorúan Pándihoz kötött, és természetesen nem is vitt be az egyetemre végzés után, mondván, hogy a minisztérium nem válaszolt a státuszkérésére, még várják, reméljük. Csak akkor változott meg kapcsolatunk, amikor a feleségével készítendő interjú miatt sokszor sok órát töltöttem náluk, és felesége öröme, irántam való rokonszenve áthangolta. S amikor 1989-ben már nyilvánvaló volt súlyos betegsége és annak közeli, gyors lefolyású vége, kifejezetten engem kért, hogy nekem mondja el életét, hogy én kérdezzem őt a Széchényi Könyvtár épületében felvett interjúk során. Az utolsó felvételi nap végén felhívott magához, konyakot töltött, és azt mondta, Ágnes, vétettem maga ellen. A konyak megakadt a torkomon. Én el sem indítottam a maga egyetemi státuszkérését, mondta, mert a maga hátán „P” betű volt, és maga sem gondolhatta komolyan, hiszen belelátott már a viszonyunkba, hogy én egy Pándi-tanítványt vettem volna oda. A velem szemben ülő nagy hatalmú Király Istvánnak akkor már nem volt haja, szempillája, és esendő ember volt. Semmi baj, nyekegtem, őszintén. Pedig, pedig. Rövidesen meghalt.

Király Marinához még hosszan föl jártam. Remek humora volt, történetei és vallomásai továbbra is ámulatba ejtettek. Ezeket sajnos nem vettük magánra. Most a szerkesztők kivételt téve, újraközzik a Négy Évszakban 1990 tavaszán és nyarán megjelent, akkor visszhangtalan beszélgetést. Hiszem, hogy ez misszió, ma, amikor alig akar valaki emlékezni ezekre az időkre. Ez és talán az Ukrajnát érő agresszív orosz hódító háború is aktuálissá teszi, hogy belelássunk a szovjet múltba, a hit és a propagandagépezet működésébe.

175

Sz. Á.

Múltak, voltak, holtak

Sokan úgy tudják, hogy te, Király István felesége, a kommunista politikus, a Vörös Hadsereg 1919-es főparancsnokának, a Kreml falába temetett Landler Jenőnek a lánya vagy. De úgy tudom, ez nem igaz.

– Apám, Landler Ernő Budapest egyik leggazdagabb ügyvédje volt. Bátyjával, Landler Jenővel együtt jól menő irodája volt. Szeretett és tudott élni. Aztán mindent odadobott, mert „elkapta az eszme”...

– *Hányban született?*

– 1877-ben, a bátyja, Jenő 1875-ben. Érdemtelenül keveset beszélnek most *Landler Jenőről*, pedig tudtommal ő volt az első a magya-

rok között, aki kommunistaként a népfronteszmét vallotta, aki a pártot azon a vonalon vitte volna, amit most számonkérnek: az emberséges, terrorellenes szocdem vonalon. Pont az ellentéte volt Kunnak. Apám is részt vett a Tanácsköztársaságban, s egyenesen a börtönből került ki a Szovjetunióba a lenini csereakcióval. Itthon, a börtönben ismerkedtek meg anyámmal. Apám távozása után anyám még itthon maradt, mert bár őt is letartóztatták, de kiengedték, és csak később tudott apám után menni. Nehezen hagyta itt édesanyját és húgait, akik nagy szegénységben éltek.

Apámat, aki hét nyelven beszélt szabadon, de kilenc nyelven olva-

sott – az angolok „Lendlordnak” hívták, mert olyan volt, mint egy lord. Moszkvából Lenin elküldte Alexandra Kollontajhoz, az orosz marxista feministaéhoz, az első ismert nagykövet asszonyhoz tanácsosnak, és kétszer is, egyszer két évet, egyszer három évet, Kollontaj mellett dolgozott. Én Moszkvában születtem, de Svédországban fogantam.

– *Édesapád szovjet állampolgár volt?*

– Igen, akiket kicseréltek, mind rögtön szovjet állampolgárok lettek. Legalábbis így emlékszem. De ezt a logika is valószínűsíti persze, igen, mert sehol sem tudhatták, nem volt szabad tudni, hogy ő – a szovjet diplomata – magyar. Ha egy külföldi észrevette, hogy akcentussal beszél, akkor azt mondta magáról, hogy grúz vagy örmény.

– *Hol és mikor tanult meg oroszul?*

– Ott, lassanként... Én kétnyelvű lettem, mert sem apám, sem anyám nem tudtak akkor még oroszul. Apám eleinte Kolontajjal is németül beszélt. Ötéves koromban én is hét nyelven „beszéltem”, a gyerek mindent felszed, aztán persze elfelejtettem. Voltunk Svédországban, Norvégiában, aztán Franciaországban, Németországban, aztán megint Franciaország. Apám a Szovjetunió fő védőügyvédje volt kereskedelmi ügyekben. Szabad útlevelemmel rendelkezett, ez abban az időben összesen huszonhét embernek a kiváltsága volt. Bejárta az egész világot. 1937-ben (amikor velünk együtt hosszabb kiküldetésben volt) a franciák felajánlották apámnak, hogy vesztse el az éppen soros nagy pert, maradjon Franciaországban, s még

az ükunokája is milliomos lesz. Ha hazamegy, mondták, úgymint letartóztatják. Apám ezen rettenetesen felháborodott, és én ötven éven keresztül büszke voltam apámra, hogy fölládozta magát... Mostanában az orosz irodalmat (Raszkolnyikovot, Danyiil Granyint) olvasva azt mondom, bocsánat, de ostoba volt az apám, élhetett volna még legalább húsz évig... Lehet, hogy ha most ezt hallaná, meggyilkolna, de ez a borzasztó igazság.

Hazamentünk...

– *A „haza” ugye a Szovjetuniót jelenti...*

– Igen. Én ott születtem, nekem az volt a hazám. Anyám két bátyja akkor már elpusztult. Az egyik bátyja Biermann István Ordzsonikidze mellett dolgozott, ipari szakember volt, aztán Sztálin megharagudott rá, mint az *Arbat gyermekeiben* Szasa nagybátyjára – a Ribakov-regény kísértetiesen az én családomról szól –, és leküldte őt Dnyetropetrovszkba, ott lett gyárigazgató. Aztán valami éjszakai fölfordulásban állítólag megsebesült, fölvitték Moszkvába, a Kreml-kórházba, és ott, utólag tudtam csak meg a Kreml-kórház főorvosától, *Polacsek* Lászlótól, hogy meggyilkolták. Ő volt Budapest első polgármestere, tér is van róla elnevezve. Anyám másik öccse, *Biermann* Béla tizenöt éves volt 1919-ben. Ő is részt vett a Kommünben, szintén kikerült a Szovjetunióba, a Marx–Engels–Lenin Intézetben volt tudományos főmunkatárs, szintén megharagudtak rá. Ukrajnába küldték őt is egy lezüllött gyárba azért, hogy megbukjon. De egyikük sem ment tönkre, megmutatták, hogy lehet valamit csinálni. Őt már

1937-ben letartóztatták. Egyenest Kramatorszkból vitték el. Az ő fia *Bors Jenő*, a hanglemezygár igazgatója, az ő lánya *Birmann Erzsébet*, akikkel dupla rokonságban vagyok, mivel az anyjuk Landler Jenő lánya volt.

1937-ben hazaérkeztük. 1938. március 16-án éjszaka megszólalt a csengő, és én, aki soha nem ébredtem föl semmire, még a tankdübörgésre sem: fölbredtem. Valami szörnyű volt, hogy ismerős jött apámért. A Belügyben dolgozott, rendes ember volt, jóban voltunk vele. Így maradt meg nekem az írógépem, az, amit még ma is használok. El kellett volna kobozni ugyanis mindent, de ez az ember látta, milyen állapotban voltam én, a gyerek... A fényképezőgépemet is végigcipeltem az életemen. Az írógépet tízéves születésnapomra kaptam. Éppen Berlinben voltunk, s apám megkérdezte, milyen ajándékot kérsz? Mondtam, írógépet. Minek az neked? Mondtam, kell. Később ebből éltünk anyámmal sokáig. Gépeltem, aztán itthon megfordítottam, tehát nagyon megszállt. *Mercedes*. Még most se cserélném el egy villanyírógépre se...

Utólag tudtam meg a párizsi nagykövet visszaemlékezéseiből, hogy apám letartóztatása után ő fölment Jezsovhoz, az NKVD akkori főnökéhez. Tudniillik abban az időben, amikor az a bizonyos per volt, amit apám megnyert a Szovjetuniónak, Jezsov éppen Párizsban volt. Anyám rendkívül jó háziasszony volt, óriási ebédet is adott annak a dögnök a tiszteletére. Ott nálunk, a lakásban ebédelt Jezsov. A nagykövet fölment hozzá, s mondta: maga ott volt, látta, hogy mi történt. Mire ő azt válaszolta: Landler ezt azért tette, hogy

könnyebb legyen kémkednie. Ezért mondom, hogy nem tudok annyira haragudni arra az egyszerű parasztfiúra, aki verte az apámat (mivel neki azt mondták: ez kém, a nép ellensége), mint azokra, akik éjszaka – például *Gergely Sándor* és társai – ültek, és írták a leveleket, hogy ez vagy az még szabadon van. És tudták, hogy a levél nyomán másnap el fogják vinni... Meg azokra a magyarokra, akik szabadon vagy posztokon nem tettek semmit a letartóztatottak érdekében.

A férfiak közül alig maradtak szabadon, Gerő, Révai, Nagy Imre és még egypáran. A nők közül kevesebbet vittek el. Érthetetlen volt, kit igen, kit nem. De az egész érthetetlen volt. Biermann Istvánnak, annak a nagybátyámnak, akit a kórházban tettek el láb alól, van egy fia. Harmincnyolc végén apám már le volt tartóztatva, eljöttek érte. Nem volt otthon, kiküldetésben volt. Utána bujkált, nem mert hazamenni. De feleslegesen, mert soha többet nem mentek érte, megmaradt főmérnöknek, s még most is Moszkvában él. Azon az éjjelen biztosan másik valakit pipáltak ki, vittek el helyette. Nem tudom másképp magyarázni, hogy Richárdért miért nem jöttek soha többet. Helyette valakit kipi-páltak. Olvastad Ahmatova versciklusát, a *Rekviemet?*... Borzasztó, mikor minden rólam, rólunk szól... Nehéz így elmondani, és olyan szörnyű, mikor olvasod... Hisz apám már rég halott volt, amikor mi még éjszakánként sorban álltunk a börtönnél.

Minden hónapban volt egy nap, mikor az „L” betű volt soron. Akkor oda kellett állni a Butirszkaja börtönhöz, mert aki nem került sorra

delelőtt úgy tízig vagy tizenegyig, nem fogadták el...

– *Itt tartották fogva többek között Izaak Babelt, Majakovszkijt, Trockijt, Kun Bélát, de később Bethlen Istvánt is. Lehetett látogatni?*

– Nem. Csak bevinni pénzt és ruhaneműt. És egy kis ennivalót. Elő volt pontosan írva, mit, mennyit. Mi éhezünk, de összegyűjtöttük azt a pénzt, azt az ennivalót, álltunk egész éjjel sorban. Egyszer ahogy ott végigálltunk egy éjszakát, reggel felé megkérdezte egy néni, mondják, mit fognak osztani, miért állnak sorban?

– *Nem látogathattatok, de elhittétek, hogy él.*

– Igen. Biztosak voltunk benne, hogy él. Még 1940-ben is. Azonkívül minden hónapban jártunk az NKVD egyik osztályára, nem messze az NKVD főépületétől, ott is álltunk egész nap sorban, hogy mondanak-e valamit. Végre 1940-ben azt mondták, tíz év börtön levelezési jog nélkül. Csak tizenöt év után tudtam meg, mikor *Lengyel József* Magyarországra érkezett, hogy akkor, amikor ezt mondták, már régen halott volt. Lengyel első útja hozzám vezetett. Egy zárkában voltak apámmal. Az a zárka, nem tudom, lehet, hogy öt, lehet, hogy tíz embernek való volt, de voltak benne vagy száz-száz-húszan, ahogy Józsi bácsi mondta. Apámat nagyon verték. Visszaérkezett egyszer a verés után, még a tavaszi hónapokban, tehát nem sokkal, egy-két hónappal a letartóztatása után, és azt mondta, kibírta a Horthy-börtönt, kibírt ő mindent, de azt, hogy a *saját* emberei verjék, azt ő nem bírja; ő aláírni soha semmit nem fog... És nem vették észre,

alábújt a priccs alá, és ott éhen halt.

– *Mi volt édesapád ellen a hivatalos vád?*

– Semmi. Semmi.

– *Soha semmilyen papírt nem láttatok?*

– Nem. 58 per nem tudom hányas paragrafus: kémkedés, népárulás, népellenesség... Hivatalosan soha semmi papírt nem kaptunk, ezt csak így közölték velünk, hogy 58 per nem tudom hányas pont. Hogy az mit jelentett, mindenki tudta, csak a hozzátartozók nem. A tíz év levelezés nélkül voltaképpen – csak éppen nem tudtuk – azt jelentette, hogy vagy már kivégezték, vagy már meghalt. De mi ezt nem tudtuk, mi csak írtuk, írtuk a leveleket Sztálinnak. És ha nekem akkor valaki azt mondja, hogy Sztálin tud erről, én megfojtom... Én imádtam Sztálint. Anyám nem. Landler Jenőné gyűlölte. És mi, fiatalok, ellenforradalmároztuk őket úgy csendben, mert merészelték nem szeretni azt a nagy embert. Ők merészelték. Anyám csendesebben, Ilona, az öreg Landlerné üvöltve gyűlölte. Féltünk is, hogy le fogják tartóztatni, már csak ezért is. De nem.

Apámnak *Buharin* letartóztatása nagyon nehéz dió volt, mert különösen szerette.

– *Ismerte személyesen?*

– Persze. Sokat volt nálunk. Valahol tanítványának is vallotta magát apám. Nagyon szerette. Érdekes, arra nagyon pontosan emlékszem, hogy amikor Kamenyevet és Zinovjevét trockizmussal vádolták meg, apám belebetegedett. Én viszont gyerekfejjel – hisz 12 éves voltam – meg voltam győződve, hogy azok

persze trockisták. Buharin volt az egyetlen az összes közül, akinél nem hittük el a vádat. Lehet azért, mert személyesen jól ismertük.

– *Mit értettek azon, hogy trockista?*

– Semmit, azaz semmi különöset. Az ellenség szinonimája volt.

– *Semmi egyéb nem jelentett? Ideológiai, politikai tartalmat?*

– „Imperialista”, ... fasiszta – nem, fasisztát még nem, az később jött. De a trockista jelző, az rosszabb is volt, mint a fasiszta. Mi, gyerekek, annyit tudtunk: a trockista a nép ellensége, gyűlölni kell. És azt én gyűlöltem is. Mert engem így neveltek. De mikor apámat le tartóztatták... Nem tudom, láttad-e a *Tiszta égboltot*, Csuhray filmjét. Ott a főhős szó szerint azt mondja, amit mi mondtunk: ezek az emberek ártatlanok. *Tudtuk*, hogy ártatlanok. De inkább egy ártatlan, inkább tíz ártatlan, mint hogy egy bűnösneként köztünk maradjon. Mert a Szovjetunióknak annyi az ellensége... Majd minden tisztázódik. Szó szerint így magyaráztuk magunknak. Én beléptem a Komszomolba 1940-ben, tizenöt évesen. Azt kértek az iskolában, tagadjam meg az apámat. Mondom, azt ugyan nem, mert ha ellenség lett volna és nem kommunista, akkor nem úgy nevel, hogy most komszomolka akarjak lenni. Tehát ő kommunista volt, ha egyszer így nevelt engem, ezért nem mondom le róla. Mindenütt kiabáltam, hogy apám ártatlanul van bent. Nem félttem soha, egy picikét sem. Mondtam az igazamat, és sokáig nem is volt bajom. Igaz, hogy tizenhárom-tizennégy éves voltam, de nem mondtam le az apámról.

Anyámat is hívták, hogy dolgozzon nekik, és mondjon le apámról. Tagadja meg. De ő sem tagadta meg apámat. Többen megtagadták. Közük olyanok, akik ma írnak. Sokan. Hírességek. Oroszok is, magyarok is. Nem akarok most neveket mondani. Minek? Ők tudják, hogy kik voltak azok, akik egyből lemondtak. Nem lett semmi előnyük belőle... Nevet is változtattak – utólag kellett visszaszerezni a nevet. Én nemcsak komszomolka voltam, egyszerű tag, mert azért fölvettek, hanem Komszomol-titkár is lettem.

– *Milyen iskolába jártál? Egyszerű, hétköznapi gyerekek közé?*

– Nem, egy elit iskolába. Egyszer jön az unokabátyám, hogy már megint disszidált egy barátnőd. Kérdezem, melyik a sok közül. Hát a Szvetlana. Egy iskolában tanultam Sztalina Szvetlanával, aztán Vaszili Sztálinnal, a Malenkov-lánnyal, a Molotov-lánnyal... Minden második gyereknek le volt tartóztatva az apja... A lányomnak sem tudom megmagyarázni, hogyan maradtam én hívő. Sőt, nemhogy maradtam, hanem mindig hívőbb, hívőbb és hívőbb lettem... Ez olyan, mint a középkor, a katolicizmus, nem? ...Ezt így belém sulykolták... Nem félelemből, mert félelemből lemondtam volna apámról... Nem. Minden gyönyörű, amit csinál a Szovjetunió. De nemcsak akkor, amikor jól ment, hanem amikor rettenetesen nehéz volt az életünk. Olyan nehéz, amilyen itthon, Magyarországon, azt hiszem, soha. Az emberek nem is tudják, mi az, ott úgy éheztek, éhezünk.

– *A tizenhárom-tizennégy éves gyerekek milyennek látta a magyar emigrációt?*

rációt? A Landler családnak milyen volt a Kun családdal a viszonya?

– „A két család” nagyon jóban volt. Életem nagy szerelme az idősebb Kun Miklós volt. Én voltam ötéves, ő, ha jól számolom, tizenegy. Azt hiszem, azért szerettem, szerettük őket annyira, mert az édesanyja, Kun Irén búbájos, okos, szellemes, kedves nő volt. Az egész családban ő volt a legkedvesebb. Hárman voltak jó barátok: az én anyám: Landlerné és Kun Irén.

– *Többféle Kun Béla-kép van forgalomban. Csak két, jellegében is különböző végletet említek. Kosztolányi Dezső az Édes Annában mindössze egy mondatot ír le, azt, hogy „Kun Béla elrepült”. Ez így gyilkos. Sinkó Ervin az Egy regény regényében viszont a rokonszenves, segítőkész, nagy ember portréját rajzolja meg.*

– Az Irén volt rokonszenves... ahogy én hallottam, emlékszem. Járunk egymáshoz; családirag gyakran összejöttünk, de az a bizonyos elletét mindig megvolt. Sokszor hallottam gyerekkoromban, hogy Kun kedvenc mondása az volt: „Étwas bleibt picken”, vagyis: mondjal minél több rosszat egy emberről, ha lemossa is magáról, valami rajta marad... Az emigráció hierarchiájában Kun állt legfölül, úgy is mondhatnám, természetesen.

– *Tartottátok-e a kapcsolatot Lukácsékkal?*

– Lukács az öreg Landler legkedvesebb embere volt. Természetesen Moszkvában is tartottuk a kapcsolatot Gertrúddal is, Lukáccsal is. Apám nagyon nagyra becsülte Lukácsot, és a két Biermann fiú meg Jenő lánya, Bözse is nagyon szerette. Azért vala-

hogy mégis külön-külön összetartott a Landler-frakció és a Kun-frakció. Rákosit például utálta mindenki a mi családuknban. Anyám nem hívta másként, mint az a gyáva seggfej. Mikor itthon letartóztatásban, börtönben volt, mindenki csodálkozott, hogy bátran viselkedett. 1919-ből nem szerették őt. Később itthon (persze csak négyszemközt) anyámat leellenforradalmároztam, amikor a Rajk-per alatt itt is mondta, hogy Rákosi már megint kezdi ugyanazt, ami Moszkvában volt – mert én elhittem a Rajk-pert is mindezek után.

– *Rákosi 1940-ben került ki a Szovjetunióba.*

– Erre nagyon jól emlékszem. Tizenöt éves voltam, összeszedtek minket, nőket – mert férfi csak kető-három volt már – és a légerekből odahozták a két testvérét is, mert mindketten, Zoltán és Ferenc is le voltak tartóztatva. Nem végezték ki, elő tudták szedni őket, és ott voltunk a pályaudvaron. Rákosi csodálkozott, hogyhogya csak nők vannak. Mikor megtudta, mi minden történt, belebetegedett.

S akkor a nők mind reménykedni kezdtek, mert *Dimitrov*, a Kommunista Internacionálé elnöke nagyon sokat tett a bolgárokért, többtucatnyi honfitársát hozta ki a börtönből, táborokból. Felébredt a remény bennünk is. És akkor kezdtek nemhogya nem szeretni, hanem gyűlölni, mikor egy lépést se tett senkiért. Legalábbis tudtommal nem. Lukács nagyon sokat tett másokért, Varga Jenő is. Lukács merészen állt ki, órá szükség volt, valahogy őt nem bántották; úgy látszik, az oroszoknak igen nagy szükségük volt a munkájára. És ő ezt a lehetőséget emberileg kihasználta.

– *Azt mondd, Lukács segített. Érdekes, hogy a Kritika [1989] januári számában megjelent Lukács–Révai-levelezésben mennyire visszafogott Lukács saját magánügyeiket illetően. Gertrúd fia is táborban volt, mégis csak egy halk mellékmondatlal említi, hogy nincs róla hír, mikor Révai lehetőségei tán megengedték volna a beavatkozást. Hogyan fojtotta magába Lukács nemcsak a kérést, de az említését is?*

– Ahogy mindenki. Biztos, hogy tett valamit, de beszélni róla...

– *Fontosabb volt az eszme, és szégyellte, hogy ő egy partikuláris, magándologgal hozakodna elő?*

– Nem hiszem, de helyesebb, ha azt mondom, nem tudom.

– *Ördögi a logika, hiszen mindenki tudja a sajátjáról és még legalább valakiről, hogy ártatlan.*

– Ördögi persze a logika. Ha apám elhitte volna, hogy őt is letartóztatják, nem ment volna talán haza. Tehát mindenki a másikkal kapcsolatban gondolta, hogy valamit elnézett, tényleg lehet, hogy vétett valamit, vagy holnap visszajön, vagy... A hangulat *Kirov* meggyilkolása után rossz volt. Otthon is éreztem kamaszként, amikor összejöttek a barátok, a rokonok, hogy rossz a hangulat. De még akkor is tele voltunk lelkesedéssel. És ez nem csinált lelkesedést, ezt kell „megérteni”. Nem megjátszottuk. Őszintén, belülről éreztük, ezt magamról tudom. Ez valóban szörnyűség volt. Ez olyan volt, mint a középkor. Mást nem tudok mondani. Mert amikor apámat, összes nagybátyámat, mindenkit elvittek, én továbbra is hittem. De mikor én száműzetésben voltam,

akkor is úgy, mint Szása az Anatólij Ribakov regényben, az *Arbat gyermekeiben* hittem. Mert ha én egyedül lettem volna így, akkor én hülye vagyok... De millióan voltunk. Nem százan, nem ezren, millióan...

Mikor *Drabkina* néni, Lenin titkárnöje itt járt Magyarországon, nagyon jóban voltam vele, ő „mellesleg” tizennyolc évet húzott le nem akármilyen lágerben – s megkérdeztem tőle, szereti-e Szolzsenyicint? Szép csendben a fülembe súgta: „Gyűlölöm. De nem így bántam volna el vele. Hagytam volna és bebizonyítottam volna, hogy mi kommunisták maradtunk ott is.” Sokan nem emlékeznek még az Azsajev-könyvre: *Távol Moszkvától* – ez volt a mi nagy bibliánk. Távol Moszkvából: most kiderült, hogy azok, akik ott lelkesen dolgoztak, mind foglyok voltak. És most Azsajev könyve folytatásában mindezt leírja. Hogy foglyok. És milyen szörnyű körülmények közt dolgoztak! S a férjem, Pista, aki tudta, hogy én milyen lelkes voltam a száműzetésben, mégis azt kérdezi tőlem, hát Azsajev így hazudott volna akkor? Nem, nem hazudott. Mert még a lágerben is, nagyon sok embert ismerek, aki lelkesen dolgozott és kommunista maradt. És én biztos voltam abban, hogyha apám kiszabadul, kommunista maradt volna. Mint ahogy *Kádár* is kommunista maradt, *Aczél* is. Szerintem ennek a kornak ez volt a legnagyobb bűne. Én nem tudtam, hogy ezt Lengyel József megírta, de lehet, hogy még előtte beszélgettük a barátnőmmel, *Kós Zsófi*val. Meséltem neki az életemről, azt mondja, engem nem tudsz túlcitálni, mert én megjártam Auschwitzot; s akkor kettesben beszélgetve rájöttünk, hogy

neki könnyebb, mert ő nemcsak azt az embert gyűlölhette, aki verte őt, hanem az egész rendszert, az egész pártot, az egész mindenséget, ami tönkretette őt. Nekem meggyilkolták apámat, az egész családomat, tönkretették az ifúságomat, de lelkes híve maradtam a rendszernek és a pártnak! Bigott katolikus tagja!

Egészen a XX. kongresszusig hívó maradtam, akkor viszont teljesen talajt vesztettem. Én *akkor* zuhantam. Mikor mindenről kiderült, hogy minden hiába. Utána úgy láttam, hogy megint hinni kell... Miért? Vagy... igazán nagy ez az eszme, mint a viccben, hogy az mutatja az erejét, ha ennyi hülyeséget, szörnyűséget csinálnának a kapitalizmusban, már rég nem lenne (mint ahogy vége lett a náciizmusnak) – nem tudom. Még mindig nem tudok hinni abban, hogy hiábavaló volt apám élete? Az én életem? A mindnyájunk élete? Hiába éltünk, hiába dolgoztunk, minden csak rossz volt? Nagyon nehéz az embernek élete végén ezzel szembenézni. A lányomnak nem tudom elmagyarázni, hogy lehettem olyan ostoba, vak, hogy hittem mindenben.

– *Lépjünk vissza a szorosán vett időrendhez, hogy 1941 nyarán kitört a háború, azaz a németek megtámadták a Szovjetuniót.*

– Jól mondod: kitört a háború, mert mi úgy tanultuk, hogy a második világháború 1941. június 22-én kezdődött... szóval vasárnap volt... Másnap mindnyájan benn voltunk az iskolában. Június volt, nyár volt, mégis mindnyájan bementünk. Tizenhat éves voltam. Kérdeztük, mire van szükség. Mit kell csinálni? Az első időben a háztetőkre osztottak be minket, hogy a házakra ledobott

gyújtóbombákat dobjuk le a földre, a homokba. Tűzvédelmi feladat volt. Aztán egy szép napon azt mondták, másnap indulunk. De hogy hová, fogalmunk sem volt. Boldogok voltunk, hogy a frontra, és elindultunk könnyű kis cipőcskében, elegánsan. Ásólapátot kaptunk. Erről is nemrég olvastam, hogy furcsa volt, kerestem a nevemet, hogy én is ott vagyok-e a történetben valahol. Szmolenszknál tankárokot ástunk. S akkor egyszerre csak jöttek a fiúk, hogy németeket láttak. Rettenetesen megijedtünk. Aztán bombáztak, bekerítettek, és alig tudtak hazahozni minket – mármint Moszkvába. Szétbombázták a vonatot. A front nekünk csak romantika volt. Sajnos. Holnap győzünk! – gondoltuk. Holnap, de-hogy, ma! Már győztünk... Szörnyű volt, hogy vonultak előre a németek: senki sem tudta megérteni, ez hogy lehet. Akkor még a rádióban is beszéltem, hogy a fiúk helyett mi megyünk a gyárba dolgozni, mindnyájan. Az iskolát meg este végezzük, és megyünk gyárba dolgozni... El is mentünk gyárba dolgozni...

– *Milyen gyárba?*

– Egy lámpagyárnak nevezett üzembe. Ott van az a kristály, majd megmutatom, azt két-három éve kaptam, amikor mint veterán voltam kint, és véletlenül pont abban a gyárban kellett beszédet tartanom. Az emlékkönyvbe beírták, hogy én is ott dolgoztam. De azt nem írták be, hogy egy éjszakai műszak után fekete kocsit jött értem, és egyenesen a gyárból vitt el, tizenhat évesen... A kihallgató ezredes pofáját sosem felejttem el, szörnyűséges pofa volt. Paszport? – Személyazonossági... – Magyar vagy? – Magyar... Ehhez

tudni kell egyrészt, hogy ott tizenöt éves korban kapta meg az ember a paszportot vagy a személyazonosságát; másrészt, hogy akkor még választani lehetett nemzetiséget. Én az oroszot akartam beírni, de a barátnőm meg az anyám ott bögtek, hogy merészelsz te ilyet csinálni, ha ezt apád tudná, hát te magyar vagy, hogy mered ezt megtagadni... De hát, feleltem, magyarul rosszul tudok, soha életemben Magyarországon nem voltam, én orosznak érzem magam. Akkor is, hogy merészelsz ilyet, apád emlékére – ha visszajön, mit szól hozzá... Így aztán azt írtam mégis, hogy magyar vagyok.

– *Akkor még nem beszéltél magyarul?*

– A konyhanyelvet, azt is elég rosszul.

– *Otthon oroszul beszéltetek?*

– Akkor már igen. Mert nem volt ajánlatos magyarul. Még Moszkvában igen, de a száműzetésben már egyáltalán nem.

Ha magyar vagy, kérdezte az ezredes, miért mentél hadigyárba dolgozni? Mondom, hogy a Komszomol, kezdtem magyarul... Ja, szóval kémkedni mentél. Áthúzta a moszkvai tartózkodásra jogosító pecsétet, ami minden személyazonosságiban – ezt úgy nevezték *propiszka*, lakcímbeljelölés – benne volt. Áthúzta, s azt mondta, 48 órán belül takarodj Moszkvából, két és fél ezer kilométerre innen. Ha meghallom, hogy nem takarodtál, viszlek a lágerbe. Örülj neki, hogy ilyen jószágos vagy hozzád... Én annak ellenére, hogy abban az időben már sok mindenben túl voltam, sok mindent átéltem, mégis sokkal gyerekebb voltam,

mint a mostani 16 évesek. Megálltam, és azt kérdeztem: És anyám? Én árultam be tehát anyámat. Ő maradhatott volna Moszkvában. Tudniillik csak utóbb gondolkodva jöttem rá arra, hogy mindennap beléptem a gyárba, és minden alkalommal ellenőrizték a papírokat. Megmutattam a személyazonosságomat, aki megnézte, látta, hogy magyar vagyok. Neki jelenteni kellett. Mi az, hogy magyar egy hadigyárban. Így gondolom. Anyám ült otthon, és varrta a gimnasztyorkákat, mert miután apámat letartóztatták, ő neki ült gyerekruhákat varrni. Kapott kiszabott darabokat, és összeállította a ruhácskákat. A háború kezdetétől viszont már gimnasztyorkákat varrt otthon. Senkit nem zavart a létével, ült otthon, és varrt. Anyád is van? – kérdezte az ezredes –, akkor ő is megy veled.

– *Ennek a száműzetésnek semmi köze nem volt édesapád ügyéhez?*

– Valószínűleg nem, a vád *ellenem* hangzott el, én voltam a kém. Apámról említést sem tett senki. Anyámmal elhatároztuk, fölme gyünk Rákosi elvtárshoz. Másnap fogadott is minket. Reggel, hajnalban a lakásán. Azt mondta, ne törődjenek semmivel, örüljenek neki, hogy elmehetnek Moszkvából. Hogy hová megyünk, milyen pénzen, arról egy szó sem esett. Október volt, már majdnem tél. A németek itt vannak Moszkva alatt, mondta Rákosi, bombázzák a várost éjjel-nappal. Ki tudja, mi lesz itt. Maguknak ott jobb dolguk lesz. De mégis, kérdeztük, hová megyünk? – Ne törődjenek se holmival, se lakással, hagyjanak itt mindent, úgyis Budapesten találkozunk.

Kijöttünk tőle. Én, a kis kom-szolmka: No, ez a bölcs ember... A németek itt vannak Moszkva alatt, és azt mondja, hogy Budapesten találkoznak. Mellesleg: valóban Budapesten találkoztunk, hat év múlva. Anyám: Ez a gyáva már megint nem segített. Már megint nem csinál semmit, hová megyünk? S akkor anyám azt akarta, hogy legyünk öngyilkosok, de én lebeszéltem róla. A pályaudvaron kellett akkor jelentkezni a száműzötteknek. Marhavagonok álltak készenlétben, mint ahogy a zsidókat is vitték, filmekben láttam.

Bevagoníroztak minket is, de nekünk az volt a szerencsénk, hogy Vas Zoltánnak, aki utóbb jelentős gazdaságpolitikus lett, a fia, *Vas Marci*, aki nekem tejtestvérem volt, mert anyám etette-itatta, hajnalban belopakodott a pályaudvarra, bemászott az egyik marhavagonba, és az ablak mellett egy felső, feles pricscsen foglalt nekünk két helyet. Vitt magával egy matracot vagy takarót, vagy valamit, már nem emlékszem, és nem engedett már senkit oda.

– *Ő is ment veletek?*

– Neki nem kellett, ő csak segített nekünk. Tudniillik Rákosi után Vas-hoz mentünk, és Zoltán elintézte, hogy 72 órát maradhattunk. Sokat nem tudott segíteni, de ő legalább szaladgált velem, járkált velem, és már ezért is a pofájába vágta, azt akarja, hogy magát is elvigyék? De ő rém rendes volt. Sári, a felesége összegyűjtött mindenféle ennivalót, amijük volt. Vihettünk egy-egy koffert magunkkal. Összeszedtem indulás előtt az értékeket, ékszereket eladni. Levittem, álltam sorban, és kaptam annyi pénzt, hogy a jegyet, mert a jegyért fizetni kellett (!) meg-

vehessem. A szomszédok máris kezdtek széthordani a holminkat, holott még el sem indultunk. A drága szomszédok! Hogy ők majd megőrzik, meg visszaadják, ha visszajövünk, azért vizsik el. Kaptunk különböző címeteket ismerősöktől, mert hogy hová menjünk, az nem volt kijelölve, csak a távolság, a két és fél ezer kilométer. Nekünk Moszkván kívül sehol senki ismerősünk, rokonunk, senkink nem volt. Próbáltunk leszállni Kujbisevben, bemutattuk a papírt – visszaszállítottak a vonatra. Hét napig étlen-szomjan utaztunk, szegény anyám nem bírta le-fel szállni, pedig mikor megállt a kocs, akkor mindenki leugrált, hogy elvégezze a dolgát. Szegény anyám napokig...

– *Orenburgban szállhattatok le, jól tudom?*

– Igen, de akkor még Cskálovnak neveztek. Az Ural déli végénél fekszik, már Ázsiában. Nem is volt még város, nyomorult kis hely volt, bár városnak neveztek. Vagy két és fél órát gyalogoltunk, amíg megtaláltuk a nénit, akinek megkaptuk a címét. Beengedett minket. 82 éves volt, a németeket várta, mert valamikor őt is kitelepítették. Jó helyre kerültünk... *Dinora* néni odafektetett minket a földre, és éjszaka, mikor felébredt, széttette a lábát, és ott pisilt. Másnap reggel elmentünk jelentkezni a milíciára. Na kiderült, hogy mi nem maradhatunk a „városban”, mert ezzel a száműzetési papírral a város szóba se jöhet, menjünk falura. Hová? Ahová akarunk. Kaptunk egy címet, megint ki a pályaudvarra, ott több mint egy hétig ültünk a váróban a földön. Állandóan ellenőriztek és azzal fenyegettek, ha nem megyünk el, letartóztatnak.

Mi viszont nem fértünk föl egyik vonatra sem, mert jöttek már a sebesültek, az evakuáltak, mind tömve a szerelvények, s különben is egy nap egyszer jött egy vonat.

S mi ott ültünk teljesen étlen-szomjan, mert nem volt nekünk semmilyen élelmiszerjegyünk. Sehová se tartoztunk. Akkor ahogy ültünk, odajött hozzánk egy néni. Néni? Hát biztos egy fiatalasszony volt, mert három kisgyerekekkel ült ott, és azt mondta: Aranyoskáim, figyellek én benneteket, most már hányadik napja csak uborkát esztek, itt van nektek egy darab kenyér. Tudod, mi volt akkor egy darab kenyér? Ha most egy kiló aranyat kapnál, az is semmi volna ahhoz képest. Az egyszerű orosz ember. Másképpen látjuk az orosz, a szovjet embert. Ide mint felszabadító jött? Mint olyan ember jött, akinek ott meggyilkolták az apját, az anyját, a testvérét. Tehát hiába felszabadítóként jött, bosszúval... Énhozzám csak jók voltak. Nem a hivatal, az mindig rohadt volt. De az egyszerű orosz ember: attól a párttitkártól kezdve, akitől a falusi címet kaptuk, a kenyeret adó nőn keresztül a faluig, ahová megérkeztünk. Mindenki tudta, hogy „a nép ellenségének rokonai” vagyunk és száműzöttek, de adtak, amit tudtak. Amijük nekik volt, azt megosztották velünk. Senkinek nem volt semmije. De amije volt, azt megosztotta. A felét odaadta. Ez az orosz ember. Mikor már '56 után kezdtem járni ki a Szovjetunióba, megkérdezték tőlem, hogy lehet, hogy te, aki annyit szenvedtél ott, olyan szeretettel jársz ki? Mondom, mert az emberek jók voltak hozzám. Nagyon jók voltak. Anyámhoz is, hozzám is.

De vissza a történethez: megér-

keztünk a faluba. Nagy szeretettel fogadtak minket, de hát olyan sárfészket, azt hiszem, még filmen sem láttál, mint amibe mi kerültünk. Térdig érő sár, a szó szoros értelmében: poloska, tetű, bolha természetesen volt mindenütt. A vakaródzástól nem tudtunk aludni. Kiderült, hogy anyám számára semmiféle munkalehetőség nincs, csak a kolhoz. És mit csinált volna ő ott? Iskola se volt, csak tizenvalahány kilométerre. Kilencc osztályt végeztem el, a tizedik még következett volna. Ott nyomorogtunk a faluban vagy két hétig, aztán visszatértünk Orenburgba Dinora nénihez, hogy mégis talán valami lesz. De Dinora néni nem engedett be minket, mert ugye már kiderült, hogy mi bizony nem várjuk a németeket, hogy hiába száműzöttek vagyunk, de kommunisták vagyunk és szegények. Dinora néni nem engedett be, de már késő este volt. Leültünk a szemben levő ház tornácára. Elhelyeztük a kofferokat, hogy legyen minek támaszkodni, meg hogy a széltől védjen, és elkezdtünk nevetni. Nevettünk, és elhatároztuk, hogy másnap bemegyünk a milíciára, és jelentkezünk a lágerbe. Nem tudtuk, mi az a láger, mint ahogy a zsidók többsége sem tudta. Gondoltuk, ott legalább kapunk egy csajka meleg levest, egy darab kenyeret, és lesz tető a fejünk felett. Kicsit megnyugodtunk: jelentkezünk, önként, a lágerbe. Ez a megoldás...

Megnyugodtunk hát: reggel lágerbe megyünk... Egyszer csak váratlanul kinyílt a hátunk mögött az ajtó, s egy nagyon kedves asszony megkérdezte, mit keresünk. Elmondtuk, miért ülünk ott, ő beengedett, s éjszakára lefektetett bennünket az előszobában a földre. Kiderült, hogy

ő a franciatanárnő az iskolában, a férje volt a körzeti orvos, de akkoriban halt meg. Nála volt a rokonság jó része, Ukrajnából és más vidékekről menekültek, de azért nekünk is szorítottak helyet. Arról azonban lebeszélte, hogy a milíciára menjünk, majd ő kitalál valamit, mondta. S végül meg is engedték, hogy Orenburgban maradjunk. De azt nem engedték, hogy nála lakjunk. Pincelakást jelöltek ki egy tatár családnál, anyám cselédkedett nekik, s ezért kaptuk cserébe az ágyat, egy priccsfélét, s minden reggel egy pohár kecsketejet. Megtanultam csalánt szedni, az útilapuból is nagyon finom főzeléket csinált anyám. Később beálltam dolgozni a kolhozba, hoztam zöldparadicsomot és melaszt... A szó szoros értelmében éhezünk hat évig. Azaz a háború végéig. Anyám németórákat adott gyerekeknek, s ezért alkalmanként nem pénzt, hanem egy darabka kenyeret kért. A kenyér óriási dolog volt. Én meg éjszaka segédmunkásként dolgoztam egy gyárban, hogy legyen kenyerünk, és nappal tanultam. Ezért van negyvenhét év munkaviszonyom.

– *Milyen eredménnyel tanultál?*

– Kitűnő eredménnyel fejeztem be a középiskolát, arany plecsnival, amit azóta sem láttam, de felvételi nélkül mehettem az egyetemre. Ne ne vess, mert bizony mentem. Anyám beadta a papírjaimat az oda-telepített harkovi orvosi egyetemre. Visszavágták, hogy mit képzelsz, száműzött külföldi, de aztán hívtak, hogy kezdjem csak el. Egy olyan professzor kezébe került az ügy, akinek a testvére is ült, s ő ezért csak a beiratkozásra jogosító bizonyítványt

nézte. Nem nagyon akarózott menni, mert a gyárban akkorra már én is kaptam kenyeret, először harminc dekát, végül már nyolcvanat, és tudtam, hogy nem könnyű éjjel dolgozni, nappal tanulni s közben éhezni. Tele voltunk kiütésekkel, vakaróztunk, éhesek voltunk. A kenyér sem segített már az avitaminózison. Amikor a hadifoglyok visszaemlékezéseit olvasom, hogy milyen kevés volt a bab a levesben, meg hogy gyenge volt a krumplileves, mindig elmosolyodom. Mi évekig nem is láttunk „igazi” enivalót.

– *Mit ettek a helybeliek?*

– Ők egy kicsit jobban el voltak látva. Még azok is, akiket evakuáltak, mert a kitelepített gyárral együtt jött a gyárt zárt üzlete. A helyiek eleve a zárt üzletekből vásároltak, amihez nekünk jogunk, lehetőségünk sem volt. Rosztropovicsék éppúgy éheztek, mint mi.

– *Rosztropovicsék? Csak nem Msztyiszlav Leopoldovics Rosztropovicsről, a később világhírű, korszakos gordonkaművészről van szó?*

– De igen. Amikor felszabadult a blokádnál, Orenburgba telepítették a leningrádi kisoperát és a filharmoniót. A család, mert a szülei muzsikusok voltak, a mozi előterében zenélt a filmvetítések előtt. A későbbi nagy művész itt adta első csellókoncertjét, 13 évesen. Egy héten többször gyalogoltam 40 fokok fagyban 12 kilométert oda, 12-t vissza, hogy operába mehessenek. A színház- és operajegy akkor is nagyon olcsó volt a Szovjetunióban, de mert mi nagyon jó barátok lettünk, még azt a pár kopeket sem kellett kifizetnem.

– *Aztán mégis beiratkoztál az egyetemre.*

– Nekifogtam, de nem szívesen. És megválasztottak Komszomol-titkárnak. Most se neved. Komszomol-titkár voltam én, a száműzött, a népelenség lánya. Az első év után pedig Sztálin-ösztöndíjat kaptam, mert-hogy olyan kitűnően tanultam. Nagyon nagy pénz volt, de nem sokáig élvezhettük, mert egy szép napon megint jött értem az autó, és vittek a milíciára. Most már nevetek rajta én is, mert kívülről látom, mint egy filmjelenetet. Egész úton mondogattam magamban: neked nincs anyád, neked nincs anyád... Odaértünk. – Paszport! – már tudtam... Magyar vagyok? – Magyar, mondtam, de vigyáztam, nehogy egy szóval többet is mondjak, mint amit kérdeznek, mert a legkevesebb, hogy felpofoznak. – Miért vagy te szovjet állampolgár? – Hát, mondom, milyen állampolgár lennék, itt születtem, soha nem voltam Magyarországon.

– Hogyan lehet egy kém szovjet állampolgár? – Így lettem állampolgárság nélküli egy negyedóra leforgása alatt. És refes, hogy nem hagyhattam el Orenburgot, s hetente jelentkeznem kellett a milícián.

Folytathattam az egyetemet, s Komszomol-titkár is maradtam, mígnem jött a választás. Valaminek meg is választottak, de én felemltem a kezem, hogy nekem nincs választási jogom, így hát jelölni sem lehet engem. Na, ekkor derült ki, hogy már régen meg kellett volna fosztani a Komszomol-tagságtól is. De ez mégiscsak iszonyúan bántott, nem is hagytam annyiban, tiltakoztam, vittek egyre feljebb és feljebb az ügyet. Emlékezni se jó rá, mi mindennek elmondtak. Árulónak, ellenségnek...

Hogy befurakodtam a soraikba... De én csak mentem tovább a nagy igazságérzetemmel egészen az orenburgi területi pártbizottságig. Ott az elnök, egy kedves bácsi összehívta a mi bizottságunk tagjait, és kifaggatta őket rólam. – Felejsétek el, mi van mögöttem, mondta. Itt ez a lány, van-e kifogás ellene? Rendesen dolgozott? – Igen, de az apja... – Nem ezt kérdeztem. *Ellene* van-e kifogás?... Két óra hosszat kérdegette társaimat. – Ha vele nincs semmi baj, akkor marad Komszomol-tag, összegezte a faggatózást. Az utolsó percig, míg haza nem jöttem, Komszomol-tag voltam.

– *Befejeződött a háború. Mi történt ezután?*

– A harmadik évet fejeztem be, amikor véget ért a háború. Mindenki hazament, visszatelepült, mi meg ott ragadtunk. Írtunk Moszkvába, írtunk Pestre Rákosinak, hogy mi lesz velünk.

– *Levelezhettek?*

– Legalábbis mi ezt hittük. Csak éppen választ nem kaptunk soha. Utólag nyilvánvaló, hogy valahol, valami biztos helyen kötöttek ki a leveleink. Ami posta érkezett, az valakin keresztül jött. És mi is beláttuk, hogy jobb, ha valakivel küldjük. Elfelejtettek minket, mit csináljunk? Akkorra már anyámtól is elvették az állampolgárságot, mert mégis rájöttek, hogy él az anyám is. Telt-múlt az idő. A háború végén vagy éppen, amikor befejeződött, új katonai területi főparancsnok érkezett Orenburgba, Viktor Szorokin tábornagy. Anyám varrt a feleségének, jóban voltunk, s ahogy lehetett, istápoltak is bennünket. 1947 elején azt mond-

ja nekem Szorokin tábornok, föl kéne menned Moszkvába. Hogyan, kérdezem, hiszen nem mozdulhatok innen. De ő adott egy papírt, hogy a lánya vagyok, mellém rendelte az adjutánsát, és fölpakolt a katonai vonatra.

– Szorokin tábornok elég sokat kockáztatott, de neked sem volt veszélytelen az utazás. Lengyel József a Szembesítésben nagy láttató erővel írja meg, milyen szorongással, félelemmel merete csak megközelíteni a magyar követség épületét, amikor a lágérből Moszkvába érkezett.

– A tábornok a fejével játszott. Én is azt éreztem, amit Lengyel József leír. Csak azzal a különbséggel, hogy én örültem, amikor a kezembe adták a magyar állampolgárságot jelentő zöld útlevelet. Azonnal megkaptam pedig, mindkettőnknek. Tudom, nem könnyű megérteni, de én *nem akartam hazajönni*. Visszautaztam Orenburgba, éltünk tovább a dohos pincében, a falról folyt a víz, éhesek voltunk. És én mégsem akartam ott hagyni ezt az országot.

– *Végül mégis elindultatok.*

– Moszkvában aláírták velünk – hívtak a belügyi szervekhez –, hogy soha, sehol, senkinek nem beszélünk arról, mi történt velünk. Kaptunk egy írást, miszerint apám 1942-ben tüdőgyulladásban meghalt. Még ha férjhez megyek, mondták, akkor sem mesélhetek az életünkről. A férjemnek sem. Nagyon sok barátnőm betartotta ezt, én nem. Nagyon nehéz volt elmondani, hidd el. Félttem, tartottam attól, mit mond majd Pista, de attól még jobban félttem, hogy hazugságban éljek. Mindent elmeséltem neki, de azt is

hozzátettem, biztos vagyok abban, hogy apám igazi kommunista, nem a nép ellensége. És ha kiszabadul, mondtam Pistának, te is meglátod, milyen ember.

– *Ezek szerint nem hittétek el, hogy meghalt?*

– Nem.

– *Mindenki hazajöhetett, útra kelt az emigráció?*

– Voltak, akik nem jöhettek. Az állampolgárság nem jelentette a hazatérés lehetőségét. Lengyel Józsefet például visszaszámúzték, mint Ribakov regényében, *Az Arbat gyermekeiben* Szása Pankratovot. Hazajöttünk, és hallgattunk. Egyszer elmeséltem valakinek egy jelentéktelen epizódot az életünkből, hogy mit, arra már nem is emlékszem. Hogy kinek, arra igen, de nem akarom megmondani. Nemsokára hívtak az ÁVO-ra, figyelmeztettek, hogy „locsogtam”. Tehát az a valaki feljelentett. Rájöttem, hogy nagyon kell vigyázni. Három Gyuri barátom volt. Faludy, Gábor és a harmadik vezetéknevére már nem emlékszem. Gábor Gyurival, akivel egy házban laktunk, kerültem a beszélgetést Recskről, félttem, hogy a szememre veti, mennyit szenvedtek ők, míg én... S erre, ugye, csak hallgathattam volna. Aztán később, jóval később, amikor Faludy Gyuri hazalátogatott Kanadából, kiderült, hogy anyám mindent elmesélt neki.

De most jut eszembe még egy történet. Valaki ismerősnek, barátnak meséltem a kinti életviszonyokról. Nem arról, ami velünk történt, csak a kinti élet minőségéről. Ösztöndíjas-ként ment ki tanulni, ha jól emlékszem, 1949-ben. Meg akartam men-

teni a sokktól, azért beszéltem. Utóbb vallotta be, hogy amikor tőlem elvált, hosszan sétált még, s azon gondolkodott, hogy vajon én provokátor vagyok-e, s ha igen, mit csináljon, fel kell-e jelentenie. Anyámmal szegénnyel nagyon összevesztünk ekkortájt. Jött a Rajk-per, s én elhittem, s elhitte egyébként a három Gyuri is. Anyám viszont nem. Azt mondta, *ezek* most itt azt csinálják, amit *azok* ott apáddal. De én biztos voltam benne, hogy azt, itthon, nem ismétlik meg. És különben is, ott voltam Rajkék tárgyalásán, *hallottam*, hogy beismerték, amivel vádolták őket.

Azt, hogy apám valamit is beismert volna, elképzelni sem tudtam. Az első ember, akiről nem hittem el a vádat, Kádár volt. Őt ismertem, mert tolmácsoltam neki. Rohantam Apró Antalhoz, május elseje volt, hogy nem látom Kádár képét, mi történt vele? Akkor nagyon megdöbbsentem, lehet, hogy anyámnak van igaza? Miben higgyen az ember? Erre Apró azt mondta, a pártban. De mi az a párt, kérdeztem. Apámat, aki az istenem volt, elvitték; Kádárban hittem, őt is elvitték. Ekkortól kezdtem gondolkodni, bár az igazságnak kis töredékét sem tudtuk még. Többször nemet mondtam. Révai kétszer kérte, hogy dolgozzam vele, mellette. Nem mentem. Hívtak az ÁVO-ra. Nem mentem. Lehetett nemet is mondani; nem hiszem el, amit egyesek most állítanak, hogy csak azért lettek azok, akik – miniszterelnökök meg miniszterek –, mert nem mertek nemet mondani. Miért nem féltem én? Ki akartak küldeni Berlinbe kultúr tanácsosnak. De én egyetlen magyar könyvet sem olvastam, hogyan mennék. Nem baj, az elvtársnő megbízható. Na és, gondoltam, és nem mentem.

– *1947-ben érkeztetek haza. De hova?*

– A Keleti pályaudvarról felhívtuk Rákosit. Rém boldog lehetett, mert hajnalban érkezünk. De értünk küldött egy kocsit. Nem fogod kitalálni, hol helyeztek el bennünket: a bolondokházában, a Lipótmezőn. A rohamszoba alatt volt egy nagyobb szoba, és amellet kisebb cellák. Egy ideig ott laktunk, többen, akik egy transzportban érkezünk. Anyámék hatan voltak testvérek. Őt okos, művelt, tanult kommunista. A hatodikuk „buta” volt, nem politizált, suszternek tanult. De mikorra hazaérkezünk, már cipőgyáros volt. 1948-ban aztán Bécsbe menekült. Ketten maradtak életben anyámmal. Családja felkarolt minket, sokat segített. Anyám hosszú ideig nem kapott nyugdíjat, hiába kérvényezte. A többiek már évek óta megkapták, ő csak valamikor 1952-ben.

– *Ekkor már jól beszéltél magyarul?*

– Dehogy, éppen csak. Borzasztó hülyeségeket tudtam mondani. De a kiejtésem jó volt, az ismerős szavakat úgy-ahogy összeraktam. Gondoltam, majd megtanulok. Nem volt sürgős, mert az egyetemet nem akartam folytatni, örültem, hogy abahagytam. De ez nem ment simán. Még kint hívatott egy professzorom a negyedik év végén. Dadogott, zavarban volt. Gondoltam, mit dadog, miért nem mondja meg nekem, hogy sosem lesz belőlem orvos. Én mondtam ki végül. Megkönnyebbülve kérdezte, honnan tudtam, hogy ezt akarta mondani. Én ismertem magamat, tudtam, hogy gyűlölöm a betegségeket, nehezen viselném el, hogy minden órában találkozom

vele. Alkalmatlan voltam a pályára. De itthon hívatott Rákosi: hogy a szovjet állam mennyi pénzt költött magára, mit fognak gondolni a szovjet fiatalokról, mars az egyetemre. Mentem. Egy évfolyamra jártam Kulka Frigyessel, a Kútvolgyi későbbi főorvosával, Kádár későbbi orvosával, Rétsági Györggyel, a hazai sugárkezelés megszervezőjével, Gyenes Gyurival, a neves anatómussal, Földes Pistával és másokkal, akik ma elismert professzorok. Én nem tettem le az orvosi záróvizsgát, nem lettem orvos. Dolgozni fordítóként a TASZSZ irodájában kezdtem.

– *A TASZSZ-irodából a Lenin Intézetbe kerültél tanítani.*

– Szántó Zoltán, az illegális KMP újjászervezőjének lánya volt az intézet igazgatója, ő kért, hogy helyettesítsek valakit, aztán ott ragadtam. Nagyon, de nagyon megszerettem a tanítást. Onnan átcsábítottak a rádióba. A rövidhullámon sugárzott orosz nyelvű műsort csináltam. A belépőmben az állt: szerkesztő, fordító, bemondó. Szinte mindent én csináltam, jóformán senki nem ellenőrzött. A rádióból megint csak elcsábítottak: az *Izvesztija* tudósító irodájában dolgoztam egészen annak megszűntéig, 1955-ig.

– *Milyen különbséget láttál a két ország között, mennyiben voltak itt mások az emberek?*

– Nagyon zavart, hogy itthon az emberek nem olyan barátságosak egymással. Mondták is, hogy én ázsiai vagyok, mert mindenkivel barátkozom. Zavart például, ha egy vendég ebéd közben érkezett, azt nem szokás leültetni, marasztalni, megebédeltetni. Egy cseppet sem

éreztem, hogy kulturálisan, műveltség tekintetében el lennék maradva itteni egyetemista társaimtól.

A száműzetésben is sokat jártam operába. A festészetben otthonosabb voltam, mint ők, hiszen miniket az iskolával állandóan vittek a Tretyakovba, az orosz múzeumba. Lehet, hogy a világ képzőművészetét nem ismerhettem annyira, de azt hiszem, ők sem ismerhették nálamnál jobban. A zenében biztosan többet tudtam, de nem akarok kérkedni. Zenében, színházban, balettben az oroszok Európa színvonalán is az élen voltak és vannak. Öt könyvet hoztam haza, természetesen oroszul. Tolsztoj *Háború és békéjét*, Dosztojevszkij *Félkegyelműjét*, Anatole France regényét, *Az istenek szomjaznak* címűt és a *Dorian Gray arcképét* Wilde-tól. De ez csak négy. Ja, persze, a *Bovaryné* volt az ötödik. Az első könyv, amit magyarul olvastam, Karinthy regénye volt, az *Utazás a koponyám körül*. Semmit nem értettem belőle. Semmit! Színházban sem értettem sokáig a dialógusokat, telefonálni is lehetetlen dolog volt számomra. De láttam a szemekben a csodálkozást, ha nem magyar dolgokról volt szó. Ázsiából jön, és mégis tudja, érti? De honnan? S még a ruháim is „európaiak” voltak, hiszen azokat anyám varrta.

– *Mit érzékelte itthon a politikai életből?*

– A zűrzavart. Különös volt, hogy utcai nagygyűlések vannak, furcsa volt, hogy vannak tüntetések... Beleszagoltam a Nékoszba, de nem nagyon értettem, mi történik. Mikor kezembe adták a kék cédulákat, mint az őrült rohantam az Akadémia utcába, a pártházba, hogy itt

hazudnak és csalnak. De elmagya-
rázták, hogy erre szükség van, így
én is mentem és szavaztam. De ret-
tenetesen föl voltam háborodva, a
csalás sokáig nem hagyott nyugodni.
A választás alatt megmaradt a rossz
érzésem, a lelkesedés mégis vitt ma-
gával. Mert az nem igaz, hogy az em-
berek csak azért mentek fölvonulni,
mert kötelező volt. Úgy énekeltünk,
olyan boldogok voltunk, ahogy azt
ma a fiatalok elképzelni sem tudják.
Azok vittek engem fölvonulni, akik
ma azt mondják, hogy bottal kerget-
ték őket.

– *Mikor lettél párttag?*

– 1947. augusztus 9-én érkeztünk
meg, augusztus 8-a óta vagyok párt-
tag. Így írták be ugyanis. Rögtön
jelentkeztünk a pártközpontban,
ahol mindent tudtak rólunk. Kiss
Károlyhoz kerültünk, aki örömmel
mondta: ó, én ismerem a családot, a
nagybátyjánál voltam segédcipész.
Nagyon jó véleménnyel volt a nagy-
bátyámról, aki – mikor Kiss illega-
litásba kényszerült – bújttatta őt.
Nemsokára előadásokat is tartottam
a Szovjetunióról, a szovjet egyetem-
ről...

– *...arról, hogy ami ott van, milyen
szép?*

– Azt értsd meg, hogy ez igaz is
volt. A kettő együtt volt igaz. A rém-
ség és sok szép, jó, amit ott átéltünk.
Soha olyan összetartást nem tapasztal-
tam, mint a kinti egyetemen. Ha
levesszük a sok borzalmat, alatta,
mögötte valami végtelen tisztaság
marad. Igen, azt hiszem, ez a lényeg.
Lehet, hogy kevesebbet gondolkod-
tunk, nem tudom. De talán mégsem.
Az öt könyv nem ezt mutatja. Per-
sze, nem biztos, hogy ez így össze-

függ. Sőt... Lehet, hogy ma a fiata-
loknak több értékes tárgyuk van, de
én azt látom, hogy mi boldogabbak
voltunk. Több közösségi élményünk
volt. Nem eltervezett, nem csinált
élmény. Borzasztóan bezártan él-
tünk. Távol egymástól. Az oroszok-
nál nem ritka, hogy éjjel fél kettőkor
hívják egymást telefonon, csakhogy
egy szót váltsanak a barátok. Viktor
Nyekraszov Párizsban attól volt oda,
hogy nincs kit fölhívjon s felolvassa,
amit éppen leírt. De ugyanerről szól
Tarkovszkij filmje, a *Nosztalgia* is.
Azt hiszem, ma már a Szovjetunió-
ban is kezdődik az elzárkózás, amit
pedig akkor mi sem éreztünk, noha
nem is tudták, kik vagyunk.

Nem véletlen, hogy a belső szám-
úzetésbe taszított Szolzsenyicint
Rosztropovics fogadta be, amikor
üldözték a Szovjetunióban, sokáig
az ő „dácsájában” élt, tőle kapott me-
nedéket. Nem azért, mintha annyira
imádták volna egymást. De mégis.
Egyszer előre figyelmeztettem egy
barátnőmet, mikor kiutazott Moszk-
vába, nehogy megsértődjenek a ba-
rátai, amiért nem náluk fog lakni.
Csak nevetett, ugyan, te megsértőd-
nél, ha valaki nem akar gondot okoz-
ni neked? Aztán szegénykém nem
győzött költözködni, hogy itt is, ott
is aludjon egy éjszakát, és kiengesztelje
őket. Ez nagyon érdekes mérce
egy országról. Moszkvában az utolsó
gatyáját odaadja neked egy majd-
nem ismeretlen is. Én a számúzetés-
ből is csak a jóra emlékszem. Pedig
elraboltak az életemből hat évet.
Nem rehabilitáltak a mai napig sem.
De én nem is kérem, nem is megyek
utána. Apámat rehabilitálták a XX.
kongresszus után. Üzentek, hívtak,
hogy menjek csak ki, fel kell vegyem
két- vagy háromévi fizetését mint

kártérítést. Nekem nem kell! De addig erőszakoskodtak, hogy ki kellett menjek. Anyámnak vettem egy varrógépet, a többi pénzt otthagytam az unokabátyámnak. Égette a kezemet.

– *Kik lettek a barátaid itthon?*

– Justus Pál baráti köre, akiket már említettem, aztán Ladányi Ferenc, Komócsin Zoltán, akit tanítottam. Rengeteg barátom volt s maradt is. Amikor nemrég kórházban voltam, nem volt ritka, hogy naponta tízen is jöttek. A demokrata fórumosoktól Aczél Györgyig. De értek nagy csalódások is, például ami Aczél Tamást illeti. A Sztálin-díjából még ajándékot is hozott nekem... Vörös Moszkva parfümöt. Az irodalom köréből voltak a legjobb barátaim. Kortársak: Sarkadi Imre, Kuczka Péter, Szeberényi Lehel, Devecseri Gábor és Karinthy Cini, akikre még ma is mindig számíthatok. No meg a színháziak. Az egész régi Nemzeti. Marton Bandi harmad-unokatestvérem volt, az ő révén kerültem a színházba, ott ültem végig a próbákon. A színház a nagy szerelmem. Gellért Bandi s a nagyon fiatal Törőcsik meg Kállai Feri állt közel hozzám.

– *A barátok révén ismerkedtél meg férjeddal, Király Istvánnal is?*

– Igen. Őt tulajdonképpen Sarkadi Imrének köszönhetem. Egy délután közölte velem a főnököm, hogy este megyünk a színészbálba. A meghívón az állt: estvéli ruha és maskara kötelező. Mondom, nekem nincs is estélyi ruhám. De a mama rém ügyes volt, hazatelefonáltam, és estére varázsolt egy ruhát. Nagyon nem volt kedvem a bálozáshoz. Rettenetesen nem. A házmester meg is kérdezte, miért olyan rosszkedvű a

kisasszony? Ő ugyanis kisasszonyozott. Néha kisasszony elvtársnőt mondott, de hogy elvtársnő, azt soha nem tudta megszokni.

Éjfélig ott lődörögtem a bálban, untam magam. Vagy éjfél lehetett, amikor egy szobán megláttam a kiírást: Kossuth-díjasok szobája. Benyitottam, onnan éppen tuszokoltak kifelé valakit: Mit keres maga itt?! Egy drabális nő akarta kitessekélni, és az illető bocsánatkérően el is somfordált. Ezalatt én beslisszoltam. Ott ültek bent a barátaim, és hatalmasakat röhögtek. Nézz körül, mondta Sarkadi, nincs itt egyetlen Kossuth-díjas sem. Egy volt, de azt is kirakták, Király Pistát. Király? – mondom, azt hozzátok nekem vissza, vele már „töltöttem egy-két éjszakát”. Ugyanis fordítottam Pista tanulmányait oroszra. Visszahozták. Csak annyit tudtam róla, hogy szerkeszt valahol. Egyébként a *Csillagot* szerkesztette, de ezt akkor még nem tudtam. Akkor találkoztunk először. Reggelig táncoltunk. Egyikünk sem tudott táncolni, de a másiktól azt hittük, hogy tud. Hajnalban hazakísért, a mama meg kérdőre vont, hogy hol voltam addig. Mindent elmeséltem, névvel, címmel. Egyébként huszonnyolc éves voltam már. Másnap megyek haza, feldúlva fogad, hogy te már megint egy nős emberrel kezdted ki. Honnan tudod, kérdeztem. Fogtam a telefonkönyvet, kikerestem Király Istvánt, fölhívtam, és kértem Király Istvánnét. Azt mondták, hogy csak öt után lesz otthon. Na, ilyen volt az én anyám. Pista éppen a bál délelőttjén vált el a feleségétől. Sarkadinak meg aznap született a lánya. Ünnepelni jöttek a bálba.

1954. december 11-én házasodtunk össze. Pista az első és az utol-

só férfi az életemben. Karinthy Cini nem olyan régen is kajánkodott velem, hogy ő ezzel nem dicsekedne ennyire. Minden fiatalnak azt kívánom, hogy ilyen boldog harmincöt év jusson neki. Néha nagyon borzalmas volt, nem vele, hanem amiatt, ami Pista körül történt, de gyönyörű mégis.

– *Sok vitátok volt egymással?*

– Volt elég. Apróságokon soha nem vitatkoztunk, mert ha én valamire, ami zöld, azt mondtam, hogy fekete, Pista rám nézett, sóhajtott egyet, s azt mondta, igazad van, fekete, ezen nem érdemes vitatkozni. De ha hazajöttünk egy színházból, vagy ha mindketten olvastunk egy könyvet vagy újságcikket – halálra tudtuk vitatkozni magunkat. Amikor elmeséltem Pistának az életemet, életünket, mindent rögtön elhitt, megértett. Pedig nem volt könnyű neki sem, hiszen az életével, a hitével szembesült ő is. Majdnem belebetegedett, de nekem mindent elhitt. Talán ezért volt neki könnyebb később, amikor jött a nagy fordulat. Én már jóval előbb sokkoltam őt.

Más az, ha nem politikai analízisben, vezércikkekben, szavakkal szembesül az ember a valósággal, hanem emberi sorsokkal, amelyben a feloldás is megvan. A katarzis is benne van. Engem óvtak Pistától, hogy ilyen-olyan vad sztálinista. Nem, soha az életében nem volt sztálinista, én inkább voltam az mindannak ellenére, ami történt. Én bőgtem, amikor Sztálin meghalt, azt mondtam, hogy Sztálin biztosan nem tudott a szörnyűségekről. Erről meg voltam győződve! És Pista is. Ő mint szerkesztő mindig közölt olyanokat, akiket más nem mert közölni. Nem

véletlen, hogy 1956-ban, „azokban” a napokban kik jelentkeztek nálunk: Kodály, Illyés, Németh László, Czine Miska, Csoóri Sanyi, Sánta Feri, Karinthy Cini. De emlékszem egy dermesztő telefonra házasságunk első napjaiból. Rákosi telefonált, hogy mi az a Németh-ügy? A *Galileit* akarta Pista közölni, s erről volt olyan szíves valaki és értesítette Rákosit. Mindketten kiabáltak. Én meg voltam győződve, hogy nemsokára nyílik az ajtó, és Pistát elviszik.

Jött '56, jött a XX. kongresszus, és én összeomlottam. A hitemet akkor vesztettem el. Nem akkor, amikor apámat letartóztatták, nem amikor engem száműztek, hanem ekkor. Hogy merték ezt tenni velem, aki mindennek ellenére még mindig hittem. Akkor kiderült, hogy nem lett volna szabad hinnem. Teljesen összeomlottam. Borzalmas volt rájónni, hogy Sztálin gazember.

– *Ha egyszer olyan erős volt a hited, mint mondod, most mégis mi ingatta meg, most miért hitted el, amit mondtak?*

– Mert a Szovjetunióban olyan nyíltan beszéltek róla. Megszoktuk, hogy az az igaz, amit az újság ír. Hiába mondták, hogy a *Pravdában* nincsen Izvesztyija és az *Izvesztyijában* Pravda – az igazságban hír és hír az igazságban –, mégiscsak hittem az újságnak. Abban a pillanatban kinyílt a szemem. De nemcsak nekem. Nagyon sok embernek, akik ott taposták egymást Sztálin temetésén. Borzalmas volt! A legnagyobb bűn, amit az emberekkel szemben elkövettek az volt, hogy ebben a hitben tartottak minket. Ez halálos bűn volt! Összeomlottam. Az irodalom adott aztán valami segítséget. Eh-

renburg, Vlagyimir Dugincev. De még ekkor sem mondtam, hogy rosszul tette apám, amikor a harmincas évek végén Franciaországból visszament a Szovjetunióba. Még akkor is biztos voltam benne, hogy nem a kommunizmusban való hitem rendült meg, mert azt apámtól kaptam, nemcsak a rendszertől. Ha egy olyan ember, mint az apám egy eszméért mindent odadobott, akkor nem hihettem, hogy nem volt érdemes.

– *Később aztán a szovjet követségen is dolgoztál.*

– Tolmács voltam a szovjet követségen. Nem személyes tolmács, nem tolmácsoltam a nagyok között. Ültem, és tulajdonképpen nem is tolmácsoltam, hanem fordítottam. Napi húsz oldalt. Robotmunkát végeztem, de nagyon szeretek fordítani. Nagyon. Mindenünket, amink volt, amit itt látsz, azzal szereztem. Dolgoztam bent, aztán otthon fordítottam, este meg színházba mentem. Vagy fordítva. Színház után éjjel fordítottam. Óriási pénzeket kerestem. Én tartottam el anyámat, az egész házat. Dehogy adott valaki is egy fillért nekem az életben! Mindenért megdolgoztam. De volt, hogy azért estem el a fordítástól, mert Pista – nevet nem akarok mondani – visszaadta valakinek a novelláját. Az illető hölgy férje volt a munkaadóm, többet nem kaptam tőle fordítanivalót.

– *A Magyar Színházi Intézet volt a legutolsó munkahelyed. Tudom, hogy rengeteg örömet adott. Itt megtaláltad a hivatásodat?*

– A színház az igazi életem. Ha azt kérdeznék tőlem, mi volt a legfontosabb, legszebb munka életemben, azt mondanám, az, hogy Tovsztonogov

asszisztense lehettem, amikor 1973-ban a Nemzetiben a *Revizort* rendezte. Később, ha Nyugaton jártam, olyan színházban, ahol Tovsztonogov is dolgozott, és kiderült, ki vagyok, nagyot sóhajtottak: hát maga az a Marina, akit annyira gyűlöltünk anélkül, hogy ismertünk volna. Mert akárkit adtak a mester mellé, csak azt hajtogatta, bezzeg a Marina. (Egyébként ő keresztelt el Marinának.)

– *Hogyan kerülhetél ilyen közel hozzá?*

– Ez már megint egy különös történet. Az egész úgy kezdődött, hogy 1959-ben Pista a Szovjetunióba ment Németh Lászlóval, s mondta, hogy muszáj mennem nekem is, mert megy Németh László felesége is. Tiltakoztam, én ugyan nem megyek. Nem és nem. Annyira utáltam ugyanis Németh Lászlót. Mondtam ugye, hogy az első magyar könyv, amit olvastam, az *Utazás a koponyám körül* volt. Aztán mit adott Pista a kezembe? *Az elsődort falut*. S miért? Hogy megismerjem az ő életét. Tudod, Pista édesapja is református lelkész volt. És mit mondtam én, a komszomolka a könyv után? Azt, hogy ez szintiszta fasizmus. És mit olvastatott velem Pista Némethtől? Nem a regényeit, hanem a szárszói beszédet. Na, gondolhatod, hogy miért nem akartam menni. A második mondatnál össze fogunk veszni, mondtam Pistának. Nincs az ég egy adta világon semmi értelme, hogy én is utazzam. De kierőszakolta. Mire leszálltunk Moszkvában, én már imádtam Németh Lászlót. Csodálatos, drága ember volt. Megírt engem is az utazásról beszámolván. Én voltam az a kis hülye, aki a Művész Színházban lelkendezett, hogy már vagy huszadszor látja a *Cseresznyészkertet*

vagy talán a *Három nővért*, erre már nem emlékszem. De nagyon szeretett ő is. Az anyámat is nagyon szerette. Egyszer jött egy író, hogy Németh azt mondta, rendes ember az a Király, csak kár, hogy zsidó lány a felesége. Én bizony majdnem felpofoztam. Persze nem hittem el, amit mondott. Mert amikor édesanyám nagybeteg volt, Németh kijárt hozzá látogatóba a kórházba. No de ez csak bevezető, kitérő Tovsztonogovhoz.

Leningrádban megnéztük Gribojedov darabját, *Az ész bajjal járt*. Olyan csodálatos előadás volt, hogy azt gondoltam, meg kell ismerkednem ezzel az emberrel. És odamentem hozzá. Ezt a „találkozást” aztán el is felejtette. Arkagyij Rajkinnal, aki nemcsak „a” konferanszié, hanem színész is volt, még a követségen ismerkedtem meg, amikor először jött vendégszereplésre. A szobám előtt járkált a folyosón, készült az előadásra. Bejött, kérte, hogy segítsék neki, mert magyarul is meg akart szólalni a színpadon. Rettentően izgult, először szerepelt külföldön. Sétáltam vele én is, és taníttattam magyar szavakra. Nagyon összebarátkoztunk. Egyszer, amikor Leningrádban épp hozzá készültem, összetalálkoztam Ádám Ottóval, aki kérdezte, mi az esti programom. Mondom, megyek Rajkinhoz. Hát te ismered? Elkísérhetlek? Gyere, mondtam. Rajkin azt sem kérdezte, ki ez az ember. Ha én vittem, az garancia volt számára.

Este megnézzük a *Kispolgárokat*, mondja. Én ugyan nem, engem oda el nem tud cipelni, mondtam. Sose szerettem Gorkijt, a *Kispolgárokat* meg egyenesen utáltam. Kötelező olvasmány volt, borsózott a hátam tőle. De Rajkin azt mondta, tévedsz, ez nem olyan *Kispolgárok*. Igen,

Tovsztonogov rendezésében egészen más volt a darab. Beszélgetni kezdtek Ádám Ottóval, de a tolmácsnő az első stonál elakadt. Én meg automatikusan fordítani kezdtem. Tovsztonogov rám szól: nem a maga véleményére vagyok kíváncsi. Ez nem az én véleményem, mondom, hanem a magyar rendezőé, én csak fordítok. Így nem fordítanak, mondja erre ő. De igen, én így fordítok. De nem, mondja ő. Akkor Rajkin valamit súgott neki. Később odajött Tovsztonogov hozzám, és bocsánatot kért: ő azt hitte, én csak a tolmács vagyok, s nem tudta, hogy valami közöm van a színházhoz. Na erre én kezdtem kiabálni. És ha csak tolmács lennék, akkor nem az lenne a fontos, hogy van-e értelme annak, amit mondok? Ha meg hülyeséget mondanék, akárki lennék, nem mondaná meg a véleményét? Csak úgy néztek, akik körülöttünk álltak. Ettől kezdve, ha valaki Leningrádba ment, és csak annyit mondott, hogy Marina küldte, este biztosan ott ült a nézőtéren.

Szimonovnak is én tolmácsoltam először. Nem hitte el, hogy nem vagyok orosz, csak amikor délben látta, hogy szódát töltök a vörösborba. Elkísértem a Munkásmozgalmi Múzeumba, sétáltunk, egyszer csak azt mondja, jé, ott van maga bajusszal. Nem tudta, ki vagyok, és tényleg nagyon hasonlítottam a nagybátyámra, az öreg Landlerre. Mellesleg a háború elején Szimonovot kizárták a pártból, mert azt mondták, hogy a *Várj reám* pacifista vers! Borzalmas. Csuhráj, Ojsztrah, Richter, Ljubimov mind a barátaim lettek. Kitüntető barátságok.

Fantasztikus utat jártak be mind, életükben ott a történelem, a nagypolitika. Ültünk egyszer egy nagyon

kedves titkárnővel az intézetben. Azt mondja nekem, tudod, Marina, én téged sajnállak a legjobban. Ránéztem, nem túl barátságosan, mert engem senki ne sajnáljon. Csak azt ne. Itt mindenki pofázott, mondta, de mikor te beszéltél, látszott, hogy hiszel abban, amit mondasz. Ugye, kérdezte, most már te sem hiszel ebben az egészben? És nem tudtam mit válaszolni neki. Szörnyű, hogy ma mind kevesebb a hitem. Életem végén úgy érezni, hogy hiába éltem...

– *Úgy érzed?*

– Sok mindenben igen. Ha nézem a fiatalokat, sok mindent én is másképp látok, mint azelőtt, talán úgy, mint ők, de alapjában mégis másképp. Én úgy látom, hogy ma csak a hatalomért harcolnak. Mindenki. Minden alternatív szervezet, új és régi párt.

Az emberi gyarlóság az igazi probléma. Korai volt azt hinni, hogy megváltoztatjuk az embert. Nem tudtuk. Mi komolyan hittük, hogy holnapra megforgatjuk a világot, ezért is hittünk annyira az irodalom, a színház, a film erejében. Kiderült, hogy semmit sem változtattunk meg – *az emberekben...*

Utóhang

– 1989 októberében meghalt a férjem, Király István. Azóta kivonultam az életből. Semmilyen pártnak nem vagyok a tagja. Csak az unokámnak élek, és nagyon szeretném, ha az ő élete távol maradna a politikától...

(1989–1990)

Nagy Zoltán: 2000 állatbarát ad interjút